

<https://doi.org/10.28925/2311-259x.2025.4.2>
УДК 821.161.2.09:305

Степан Антонюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
бульвар Тараса Шевченка, 14, Київ, 01601, Україна
 <https://orcid.org/0009-0002-6869-2640>
antonukstepan@knu.ua

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕНДЕРНИХ СТЕРЕОТИПІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ: ЕВОЛЮЦІЯ МОДЕЛЕЙ МАСКУЛІННОСТІ ТА ФЕМІННОСТІ

Предметом дослідження в цій статті є трансформація жіночих і чоловічих стереотипів в українській прозі, а також способи, якими художні тексти конструюють, закріплюють або підтверджують їх. Актуальність роботи зумовлена потребою осмислити історичний розвиток гендерних моделей у літературі, еволюцію гендерних стереотипів, що впливає на суспільні уявлення про ролі й поведінкові норми, а також необхідністю переосмислити класичний канон у контексті гендерних студій. Метою статті є комплексне пояснення трансформацій, яких зазнають фемінні та маскулінні образи під впливом політичних і соціокультурних процесів. Ключовим завданням є виявлення закономірностей, що визначають перехід від стандартних моделей поведінки, які пов'язані зі стереотипним уявленням про стать, до індивідуалізованих, психологічно та соціально ускладнених форм суб'єктності. Методологічну основу дослідження становить поєднання порівняльно-типологічного методу, який дає змогу порівнювати літературні твори різних періодів, виявляючи зміни в образах маскулінності та фемінності; методу контекстуального аналізу для вивчення того, як гендерні стереотипи відображаються в контексті історичних, політичних і культурних змін, що впливають на суспільні уявлення; а також гендерного підходу, що фокусується на аналізі гендерних ролей крізь призму гендерних студій, досліджуючи, як літературні образи закріплюють або змінюють стереотипи щодо ролей чоловіків і жінок. Аналітичний корпус охоплює твори Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, О. Кобилянської, В. Підмогильного, О. Забужко, Ю. Андруховича та інших авторів. Вибір текстів для аналізу обґрунтований тим, що вони є показовими для свого часу та досі залишаються актуальними для читачів, і це дає можливість розглядати їх як репрезентативні моделі літературних уявлень про гендер у різні історичні періоди.

У результаті дослідження доведено, що гендерні стереотипи в українській літературі зазнали суттєвої трансформації — від патріархальних моделей, за якими жінка була позбавлена суб'єктності, а чоловік сприймався тільки як господар чи воїн, до різноманітних конструктів, у яких підкреслюються індивідуальна свобода, освіченість, внутрішня конфліктність і багатовимірність. У текстах початку ХХ століття з'являється образ жінки як особистості, що прагне освіти та самореалізації, тоді як чоловічі образи модернізуються, віддзеркалюючи кризу маскулінності. У постмодерній літературі відбуваються деконструкція усталених гендерних ролей і формування нових, часто іронічних або фрагментованих моделей ідентичності.

Наукова новизна роботи полягає в переосмисленні гендерної динаміки крізь міжперіодне порівняння та в обґрунтуванні взаємозалежності між літературними образами і змінами в соціальних уявленнях. Практичне значення дослідження пов'язане з потенційною інтеграцією отриманих висновків у ширший дискурс гендерних студій, а також у викладання історії української літератури й теорії літератури. Перспективи подальших розвідок передбачають аналіз гендерних стратегій у літературі ХХІ століття, а також можливість порівняння українського літературного матеріалу з іншими постколоніальними традиціями для виявлення спільних і специфічних закономірностей трансформації гендерних моделей.

Ключові слова: гендер; гендерні стереотипи; маскулінність; фемінність; гендерна ідентичність; теорія літератури; поетика роману; сучасна українська література.

Постановка проблеми.

Попри активні соціальні зміни гендерні стереотипи й далі впливають на уявлення про ролі чоловіків і жінок у культурі та суспільстві. Література, як чутливий індикатор цих трансформацій, відображає зміни в сприйнятті маскулінності та фемінності, демонструючи перехід від традиційних моделей до індивідуалізованих форм

самовираження. Український літературознавчий дискурс, сформований на перетині постколоніального досвіду і сучасних європейських тенденцій, активно переосмислює усталені гендерні ролі. Аналіз художніх текстів у цьому контексті дає змогу виявити, як література стає простором ревізії стереотипів і відображення ширших соціокультурних змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання гендерних стереотипів у літературі стали предметом наукових студій у працях С. де Бовуар, Дж. Батлер, Е. Шовалтер. В Україні гендерні дослідження активно розвиваються завдяки провідним науковцям у різних сферах. На жіночому письмі та культурі зосередили свою увагу С. Павличко та В. Агеєва. У соціологічному аспекті цінним є доробок Т. Марценюк, а в мовознавстві важливі праці А. Мартинюк і Ф. Бацевича, які займаються гендерними аспектами мови та соціолінгвістики, досліджуючи, як гендер впливає на комунікацію. Ці науковці об'єднують гуманітарні й соціальні науки, створюючи міждисциплінарні гендерні студії в Україні.

Мета дослідження — продемонструвати трансформацію гендерних стереотипів в українській літературі, зокрема через еволюцію образів чоловіків і жінок, та дослідити динаміку гендерних ідентичностей. Досягненню її сприяють кілька **методологічних підходів**. Застосування порівняльно-типологічного методу дає змогу простежити еволюцію уявлень про маскуліність і фемінність у різні історичні періоди шляхом зіставлення текстів, створених у різних соціальних умовах. Контекстуальний аналіз забезпечує можливість інтерпретувати літературні образи в межах ширших історичних, культурних і політичних процесів, що формували суспільне уявлення про гендерні ролі. Не менш важливим є гендерний підхід, який зосереджується на виявленні механізмів конструювання жіночих і чоловічих ідентичностей у художніх текстах, а також на розкритті способів, якими література може як підтримувати, так і підважувати усталені стереотипи. Сукупне застосування цих методів дає змогу не лише описати зміни в літературному відображенні гендерних уявлень, а й пояснити їхні причинно-наслідкові зв'язки та культурну значущість.

Завдання дослідження — з'ясувати, як українська література відображає та переосмислює традиційні уявлення про маскуліність і фемінність, демонструючи трансформацію гендерних стереотипів у художніх текстах; проаналізувати творчість Ольги Кобилянської, Оксани Забужко, Валер'яна Підмогильного, Юрія Андруховича й інших авторів із метою виявлення нових моделей чоловічої та жіночої ідентичності в контексті суспільних і культурних змін. **Вибір текстів** для дослідження зумовлений прагненням представити різні етапи формування й трансформації гендерних уявлень в українській літературі. До аналітичного корпусу включено твори авторів, які у своїх епохах виконували роль індикаторів соціокультурних настроїв і відображали ключові моделі жіночої та чоловічої поведінки. Вони є репрезентативними для відповідних історичних періодів, демонструючи, як змінювались очікування щодо ролей жінок і чоловіків у суспільстві, а також як література фіксувала та художньо переосмислювала ці зміни. Аналіз проводиться

на основі текстів Г. Квітки-Основ'яненка, І. Карпенка-Карого, О. Кобилянської, В. Підмогильного, О. Забужко, Ю. Андруховича, що утворюють послідовний історико-літературний зріз, який дає можливість дослідити моделі маскуліності та фемінності в динаміці. Залучення творів Г. Квітки-Основ'яненка та І. Карпенка-Карого зафіксує домінування традиційної патріархальної моделі, у межах якої жіночі та чоловічі ролі були нормативними й практично не піддавались індивідуалізації. Творчість Ольги Кобилянської позначає перший етап подолання цього нормативізму, адже її героїні постають носійками інтелектуальної й моральної автономії. Романи Валер'яна Підмогильного допомагають простежити кризу модерної маскуліності та появу нового типу чоловічої суб'єктності, пов'язаної з урбаністичним і культурним середовищем. Постмодерні тексти Юрія Андруховича демонструють радикальну деконструкцію гендерних ролей, а творчість Оксани Забужко — глибоке осмислення гендерної травми й асиметрії в стосунках між чоловіками і жінками. Таким чином, кожен з обраних авторів не лише фіксує окремий етап у розвитку української літератури, а й пропонує унікальну модель репрезентації гендеру, що робить їхні твори ключовими для аналізу еволюції стереотипів.

Виклад основного матеріалу. У сучасному літературознавстві гендерні студії займають одне з провідних місць, оскільки дають можливість виявити складні взаємозв'язки між художнім текстом, соціокультурним контекстом і колективною пам'яттю. Аналіз гендерних стереотипів як явища відкриває можливості не лише для переосмислення традиційних уявлень про маскуліність і фемінність, а й для спостереження динаміки відображення гендерних ідентичностей.

Поняття «стереотип» у науковій традиції визначається як те, що часто повторюється, стало звичайним, загальноприйнятим і чого дотримуються, що наслідують у своїй діяльності (Лук'янюк, 2001). У гендерному вимірі цей термін набуває специфічного значення: гендерні стереотипи — узагальнені усталені уявлення стосовно спільнот чоловіків і жінок (Оксамитна, 2004, с. 158). Стереотип формує соціальні очікування, але не завжди пов'язаний із конкретною діяльністю, може стосуватися зовнішності, інтелекту, емоційності тощо. Стереотипи обмежують індивідуальну свободу та відтворюють ієрархічні моделі взаємин між статями. Саме тому критичний аналіз гендерних стереотипів у літературі набуває особливої актуальності, оскільки сприяє виявленню прихованих механізмів нормалізації певних соціальних ролей і пропонує альтернативні моделі їх інтерпретації. Світлана Оксамитна зазначає: «Гендерні стереотипи виявляються насамперед як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто психологічних

та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам» (2004, с. 158). Індивід засвоює й приймає певні уявлення про маскуліність і фемінність, які закріплені у її культурному середовищі, однак вони не є сталими чи незмінними та залежать від історичного часу, соціального контексту, культурних трансформацій. Те, що вважалося нормою для чоловіків і жінок у минулому, зазвичай утрачає актуальність у сучасному суспільстві.

Для жінки початку XIX століття ключовими соціальними орієнтирами були успішний шлюб, материнство та підтримання домашнього укладу, що знаходило відображення в літературних текстах того часу. Наприклад, у повісті Григорія Квітки-Основ'яненка «Маруся» головна героїня — це ідеалізований образ жінки, що відповідала тодішнім суспільним стандартам краси: «Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці як тернові ягідки, брівоньки як на шнурочку, личком червона, як панська рожка, що у саду цвіте, носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточки розцвітають...» (2023, с. 52).

Іван Карпенко-Карий у п'єсі «Сто тисяч» за допомогою персонажів Мотрі та Параски відтворює модель «традиційної» жіночої ролі в тогочасному соціокультурному контексті: «Дівка красива, здорова, зна всі порядки, коло птиці, коло свиней, коло корів — одне слово, хазяйка біля всього» (2007, с. 158).

У літературних інтерпретаціях жіноча ідентичність редукується до виконання соціально зумовлених функцій, що формує стійкий стереотип жінки як «берегині домашнього вогнища». Водночас відсутня індивідуалізація особистості — цінність героїні вимірюється не її власними прагненнями чи внутрішнім світом, а ступенем корисності для інших: чоловіка, сім'ї чи громади.

Проте вже на початку XX століття відбувається процес переосмислення жіночої ролі, що відображено в літературі, де образи жінок поступово набувають більшої глибини та самостійності, стаючи важливими носіями власних прагнень і переконань. Фактором, що зумовлював відносну пасивність жінок у виборюванні рівних соціальних можливостей, була обмеженість доступу до освіти. Однак у 20-х роках XIX століття окреслюються початкові кроки до трансформації ситуації, засвідчені створенням інститутів шляхетних дівчат. В українській літературі приклад змін у зображенні жіночих образів продемонструвала Ольга Кобилянська. У «Людині» Олена Ляуфлер вважає економічну незалежність наріжним каменем особистої свободи. Вона заявляє доктору: «Відповідно до моїх сил, відповідно до моїх здібностей <...> хочу собі сама заробляти на кусник хліба» (2008, с. 28). Крім того, вона відкрито виступає проти традиційного розуміння шлюбу як інституту економічного виживання, стверджуючи, що «жінкам було вільно <...> в житті самій

удержуватися, не ждати лише подружжя, котре сталося простим прибіжищем проти голоду й холоду!» (2008, с. 8). Ця репліка є її маніфестом, що проголошує цінність особистої свободи та моральної гідності вищою за матеріальне благополуччя. Вона прагне до шлюбу, заснованого на справжніх почуттях та інтелектуальній близькості, а не на комерційному розрахунку. Кобилянська показує, що шлях до емансипації є надзвичайно болісним, а ціна за власну ідентичність може бути надто високою. Хоча Олена і програла у своїй боротьбі, її історія стала важливим прецедентом, який відкрив шлях для подальшого осмислення жіночого питання в українській літературі. Таке змалювання жінки було епатажним для тогочасного суспільства, але це було чи не першою серйозною трансформацією гендерного стереотипу жінки як «берегині сімейного вогнища». Згодом прагнення жінки здобути освіту не сприйматиметься як щось дивне, а стане нормою, що відображатиме суттєві зміни в соціальному та культурному контексті.

У наш час жінки часто зображуються як особистості, які відстоюють власні переконання, шукають гармонію між особистим життям і професійною реалізацією. Головна героїня роману Оксани Забужко «Польові дослідження з українського сексу» постає як особистість, для якої творчість, зокрема поезія, виступає не лише сферою професійної реалізації чи хобі, а екзистенційною потребою й засобом самоідентифікації. Її найглибший зв'язок із навколишнім світом опосередковується мовою, яку вона осмислює як живий організм і єдиний дім: «Дім твій — мова, яку до пуття хіба ще скількасот душ на цілм світі й знає, — завжди при тобі, як у равлика, й іншого, непересувного дому не судилось тобі» (2009, с. 15). Особистісний вимір героїні водночас розкривається через її стосунки з художником Миколою К. — він у романі репрезентує патріархальну модель поведінки, у межах якої жінка підлягає об'єктивації та знеціненню, що простежується в побутових ситуаціях. Коли героїня наголошує: «Якщо в тебе були якісь плани на сьогоднішній вечір, то не вадило б дати мені про це знати до того, як я пішла спати, замість сидіти шкробати свою графіку» (2009, с. 11), вона отримує у відповідь байдужість, що спричиняє її внутрішній протест. Подібні ситуації свідчать про системність проблеми — стосунки в романі мають характер асиметрії, що ґрунтується на бажанні чоловіка домінувати й утверджуватися за рахунок жінки. Цей феномен героїні визначає поняттям «український секс», яке вона осмислює як спадок патріархального середовища й історичної травми. У творі він постає як форма «рабства», що є «інфікованістю страхом». Таким чином, приватний досвід героїні набуває узагальненого значення, відображаючи національно-культурні травми та їхній вплив на гендерні взаємини. Хоча за століття, що пролягло між персонажами Кобилянської

та Забужко, відбулись глибокі суспільні зміни, жінки, як і раніше, продовжують боротися з гендерними стереотипами. Нехай навіть сучасна жінка отримує можливість самореалізуватися, не залежати від «сильної статі» й традиційних ролей, але її особистість усе одно залишається «неповною», якщо вона не має сім'ї або чоловіка. Це свідчить про те, що хоча трансформація жіночого образу й відбулась, вона ще не завершена. Боротьба за рівність і автономію жінки триває, у суспільстві все ще існує стереотип, що справжня цінність жінки полягає саме в її зв'язках із чоловіком і дітьми, а не в її особистих досягненнях чи інтелектуальній самостійності.

Концепція гегемонної маскулінності, яку розробила соціологиня Рейвін Коннелл, описує домінуючу модель чоловічої ідентичності, яка історично формувала уявлення про «справжнього чоловіка». Ця модель, що панувала протягом ХХ століття, ґрунтувалась на трьох ключових елементах: беззаперечній владі над жінками й іншими чоловіками, жорсткому контролю емоцій (особливо «жіночих» — таких як ніжність чи страх), а також на постійній демонстрації фізичної сили та соціального статусу (1995, р. 186). Маскулінність в українській літературі репрезентує історично зумовлену систему уявлень про чоловічу ідентичність, яка формується під впливом суспільних норм, культурних традицій і художніх тенденцій. У ХІХ столітті у творах Івана Котляревського («Енеїда»), Тараса Шевченка («Гайдамаки»), Пантелеймона Куліша («Чорна рада») образ чоловіка-борця втілює мужність, силу й готовність до самопожертви заради громади та Батьківщини. Іван Котляревський в «Енеїді» формує постать Енея як «парубка моторного» і «хоть куди козака» (2023, с. 50), що поєднує завзятість, хитрість, харизматичність — здатність, «прочувавшись, проспавшись», зібрати людей після поразки та повести їх далі, а також умінь жертвувати особистим щастям заради вищої мети. У Шевченкових «Гайдамаках» Ярема із «сироти убогого» перетворюється на месника, який «не знав, сіромаха, що вирости крила» (2025, с. 69) і чия боротьба стає символом пробудження народного духу. У «Чорній раді» Пантелеймона Куліша полковник Шрам постає як державницький ідеал, уособлення духовної мудрості й військової доблесті: «по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга», готовий навіть віддати сина «за цілість України» (2006, с. 5). Однак у цих образах можна побачити й стереотипи, що супроводжують уявлення про «справжнього чоловіка» і пов'язані з тим, що він має бути сильним, рішучим, не виявляти емоційної слабкості, демонструвати фізичну й соціальну перевагу. Вони визначають ідеали маскулінності, які не лише підпорядковують чоловіків соціальним вимогам, а обмежують їхні можливості для самовираження. Відтак навіть у тих персонажах, що уособлюють

національні ідеали (Еней, Ярема), постійно присутні наративи про мужність, безжалісність і стриманість емоцій, що є частиною стереотипного образу «справжнього чоловіка».

Наприкінці ХІХ століття українська проза фіксує новий тип чоловічої ідентичності — господаря, який визначається через зв'язок із землею, фізичною працею та функцією годувальника, що бере на себе відповідальність за фінансові витрати сім'ї й стає гарантом її економічної та соціальної стійкості. У романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» образ Грицька Чупруненка є втіленням прагматичного та послідовного шляху до ідеалу господаря. Його праця мотивована не гордістю за свій соціальний статус, а раціональною метою «заробити грошей, вернутись у село, купити дворище, оженитися та й зажити тихим сільським громадянином» (2008, с. 59). У його мріях домінує бажання тихого, стабільного сімейного життя: «Нічого я б у світі не хотів, — шептав він серед таких думок, — тільки б хату теплу, жінку любку та малу дитинку!» (2008, с. 58). Ще один персонаж роману, Мирон, «старий січовик» (2008, с. 73), змушений перейти до хліборобства після руйнування Січі. Його ідеал — це «козацька воля», яка протистоїть новим «порядкам» і «каламуті», що панують у суспільстві: «Минулося козаче царство, настало хліборобське господарство... Пора й синові хазяїном стати...» (2008, с. 73). Ці слова персонажа є ключовими, оскільки вони фіксують історичний злам і зміну парадигми маскулінного — від войовничого лицаря до мирного трудівника. Але й тут ми виявляємо стереотипи, адже суспільні уявлення про господаря часто передбачають, що чоловік повинен бути основним фінансовим джерелом стабільності родини. Образи Грицька і Мирона й далі корелюють із культурними стереотипами про «правильного» чоловіка, жорсткими нормами щодо того, що є очікуваним від чоловіка, що його соціальна цінність вимірюється через матеріальний добробут і здатність до праці.

У ХХ столітті маскулінність більше не сприймається лише через фізичну силу чи домінування — вона передбачає емоційну глибину, інтелектуальну спроможність і психологічну наповненість. Літературні персонажі, які демонструють ці риси, виявляються більш цікавими і правдоподібними, адже їхній внутрішній конфлікт між зовнішніми соціальними вимогами й особистими переживаннями відображає реальні процеси змін, які відбуваються в суспільстві. Замість однозначної моделі годувальника з'являється тип чоловіка-інтелегента або денді, який дистанціюється від господарсько-трудівницької ідентичності й прагне реалізації в інтелектуальній, мистецькій чи урбаністичній сферах. Хрестоматійним прикладом такої трансформації є образ Степана Радченка в романі Валер'яна Підмогильного «Місто». Радченко уособлює нову маскулінність доби модернізації: з одного боку, він відчуває потребу

в традиційній стабільності, але з іншого — прагне утвердитись як інтелектуал, денді, завойовник культурного простору міста. Відповідно до інтелектуальної та психологічної трансформації зовнішність стає важливим елементом його урбаністичного перетворення, що відображає його прагнення до успіху та визнання в місті. Момент перевтілення є для нього актом самотворення: «Оглянувши себе цілого в люстро, завмер від бентежного задоволення, ніби вперше себе побачив і спізнав» (2016, с. 90). Це не просто зміна стилю, а народження нової ідентичності, яку він згодом закріплює, змінивши своє ім'я на «Стефан», що робить його «письменником» (2016, с. 53). Внутрішні суперечності, боротьба між кар'єрними амбіціями й особистими почуттями персонажа свідчать про злам традиційної моделі мужності та перехід до багатовимірного образу чоловіка як особистості, що перебуває в пошуку місця в суспільстві. Проте з формуванням нового, більш складного образу чоловіка в літературі виникає й новий стереотип — «чоловік-інтелектуал», який повинен бути успішним у професійному плані, демонструвати емоційну стриманість, а також займати активну позицію в культурному просторі. Новий стереотипний образ чоловіка прагне до внутрішньої гармонії та самореалізації, але все ж стикається із соціальним тиском, що вимагає від нього досягнень у сфері культурної, інтелектуальної або мистецької діяльності.

У постмодерній літературі тема кризи маскулінності набуває ще радикальнішого вираження. У романі Юрія Андруховича «Рекреації» чоловік більше не є ані героєм, ані годувальником, ані стабільним господарем. Натомість він постає у вигляді іронізованого, фрагментованого суб'єкта, який балансує між культурною деконструкцією та особистісною кризою. Маскулінність у романі редукується до набору означників — зовнішніх атрибутів, символів ролі, які втрачають свій смисл. Така іронічна деконструкція чоловічого образу в романі демонструє остаточний відхід від традиційної парадигми маскулінності й виявляє її умовність у сучасному світі. Образ Хомського є яскравою ілюстрацією постмодерної кризи маскулінності, що розгортається на тлі хаотичного перехідного періоду. Його «маски» мають символізувати свободу та творчу незалежність. Герой характеризує себе як «мандрівник, рок-зірка, поет і музикант Хомський, чи просто Хома, веселий скурвий син» (1997, с. 9), який прибуває до провінційного Чортополя. Його зовнішній вигляд є ретельно підібраним набором атрибутів: «довгий і широкий сірий плащ, тижневий заріст на підборідді (бродвейський стиль), волосся на потилиці зібране хвостиком, темні окуляри зразка шістдесят п'ятого року, капелюх» (1997, с. 9). Ці промовисті аксесуари мають створити образ вільного, непередбачуваного чоловіка, який перебуває поза суспільними рамками. Однак за цим зовнішнім фасадом криються глибока внутрішня

порожнеча та невпевненість. У своєму внутрішньому монолозі Хомський виявляє повний розрив між своїм уявним образом і жалюгідною реальністю. Він подумки молиться, «тільки б не опинитися там самотнім і нікому не потрібним» (1997, с. 8), і зізнається, що почувається «трохи безпорадним, хоч зовні самовпевнений, як індійський гуру» (1997, с. 10). У критичну мить, коли він не бачить знайомих на пероні, він навіть називає себе «старий цап» та «імбецил нещасний» (1997, с. 10). Це іронічне самосприйняття є основним механізмом його психологічного захисту, але воно підкреслює, що його самовпевненість «індійського гуру» є лише зовнішньою грою, яка не має справжнього змісту. Неспроможність його маскулінності також проявляється в епізоді зваблення жінки в поїзді. Це є не актом домінування, а радше імпульсивною і деструктивною спробою самоствердження, яка закінчується ганебною невдачею. Таким чином, образ Хомського демонструє, що в постмодерному карнавальному просторі ідентичність є не чимось постійним, а костюмом, який можна обрати, але який не рятує від внутрішнього відчаю та безсилля. У «Московіаді» Ю. Андрухович іде далі, показуючи, що криза маскулінності призводить до руйнації самої можливості кохання. Стосунки Отто фон Ф. із жінками є пародією на традиційні чоловічо-жіночі взаємини. Його криза маскулінності проявляється в тому, що він не може керувати навіть власним задоволенням. Він описує жінку як «орхідею, що знищить, розтопить, зіжмакає тебе» (2023, с. 26), а себе — як пасивну жертву. У роздягальні, виходячи з душової, він почувається «як мисливець, котрий щойно переможною стрілою повалив золоту лань» (2023, с. 27), що різко контрастує з його попередніми переживаннями. Замість гармонійних стосунків чоловік може запропонувати лише агресію та насильство. Жінка перетворюється з партнерки на «ворога», з яким потрібно боротися, а сексуальні взаємини стають пародією на справжню близькість. Ця неспроможність є прямим наслідком соціального безсилля Отто, який, не маючи змоги протистояти системі, переносить свою агресію на найближчих людей.

У романі «Польові дослідження з українського сексу» Оксана Забужко конструює багатовимірний образ чоловічого персонажа, що поєднує риси індивідуальні та колективної історико-культурної травми. Центральний персонаж, Микола К., амбівалентно постає як інтелектуал і митець та водночас як репрезентант патріархальної системи, чия поведінка й мислення зумовлені традиційними моделями гендерної ієрархії. З одного боку, він володіє мистецькою харизмою та високим творчим потенціалом, що сам він визначає через екзистенційне прагнення «реалізуватися». Його означено як «damned good painter» (2009, с. 35), що стосується не лише професійної діяльності, а й способу виживання та самоствердження в умовах соціальних і особистісних криз.

З іншого боку, психологічна структура персонажа виявляє глибоку вразливість і залежність від усталених патріархальних стереотипів. Його висловлювання на кшталт «Якби ти була мужиком, я б тобі зараз ввалив!» (2009, с. 20) чи «То ти себе що, “победительницей” почуваєш?» (2009, с. 20) демонструють редукцію міжособистісних стосунків до моделі боротьби за владу. Така позиція є наслідком внутрішнього прийняття культурних стереотипів, що розглядають жіночий суб’єкт як загрозу чоловічій ідентичності. На особливу увагу заслуговує історичний вимір його травмованості. Максими «Раби не повинні родити дітей» (2009, с. 75) чи «В мені просто багато речей убито!» (2009, с. 94) репрезентують усвідомлення глибинної спадкової травми, пов’язаної з тоталітарним минулим і колективним досвідом нації. Персонаж утілює подвійність — поєднання творчого потенціалу та деструктивних психологічних настанов, індивідуальної геніальності й колективної травмованості, що виявляє межі та вразливості традиційної маскулінності, а також її неспроможність до адаптації в умовах трансформації гендерних ролей.

Висновки. У сучасній українській літературі спостерігається трансформація гендерних стереотипів, що втілюються в еволюції образів маскулінності та фемінності. Архаїчні моделі поступово змінюються на більш складні, зокрема через урахування емоційної глибини, інтелектуальної складності та психологічних трансформацій персонажів. Образи жінок в українській літературі стають більш самостійними й глибокими, що свідчить про поступову зміну уявлень про роль жінки в суспільстві. Щодо чоловічих образів у романах ХХ століття ми бачимо, як з’являється новий тип чоловічої ідентичності, що орієнтується на інтелектуальний розвиток і культурну діяльність, а не на фізичну силу чи традиційну роль господаря. У постмодерній літературі гендерні ролі зазнають значної деконструкції, що виражається в кризі маскулінності. Це призводить до формування нових моделей чоловічої ідентичності, які відображають соціальні та культурні зміни, а також внутрішні конфлікти персонажів.

Таким чином, література виступає як важливий інструмент для перегляду гендерних стереотипів, сприяючи формуванню нових очікувань у сучасному суспільстві.

Покликання

- Андрухович, Ю. (2023). *Московида*. Видавництво Старого Лева.
Андрухович, Ю. (1997). *Рекреації*. Лілея-НВ.
Забужко, О. (2009). *Польові дослідження з українського сексу*. Факт.
Карпенко-Карий, І. (2007). «Сто тисяч», «Хазяїн» та інші п’єси. БАО.
Квітка-Оснoв’яненко, Г. (2023). *Маруся*. Фоліо.
Кобылянська, О. (2008). *Людина*. Фоліо.
Котляревський, І. (2023). *Енеїда*. Фоліо.
Куліш, П. (2006). *Чорна рада*. Фоліо.
Лук’янюк, В. (2025). Стереотип. *Словник іншомовних слів* [Онлайн-словник]. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=17307&action=show>
Мирний, П. (2008). *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* Фоліо.
Оксамитна, С. (2004). Гендерні ролі та стереотипи. У В. Агеєва, Л. Кобелянська, М. Скорик (Ред.), *Основи теорії гендеру* (с. 157–181). К.І.С.
Підмогильний, В. (2016). *Місто. Невеличка драма*. Знання.
Шевченко, Т. (2025). *Кобзар. Вибрана поезія*. Віват.
Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Polity Press.

References (translated and transliterated)

- Andrukhovych, Y. (1997). *Recreations*. Lileya-NV.
Andrukhovych, Y. (2023). *Moskoviada*. Old Lion Publishing House.
Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Polity Press.
Karpenko-Karyi, I. (2007). “Sto tysiach”, “Khaziain” ta inshi piesy [“One hundred thousand”, “The master”, and other plays. BAO.
Kobylanska, O. (2008). *Liudyna* [Person]. Folio.
Kotliarevskyi, I. (2023). *Eneida* [Aeneid]. Folio.
Kulish, P. (2006). *Chorna rada* [The black council]. Folio.
Kvitka-Osnovyanenko, H. (2023). *Marusia*. Folio.
Lukianiuk, V. (2001). Stereotype. *Dictionary of foreign words* [Online dictionary]. <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/s2.pl?Article=17307&action=show>
Myrny, P. (2008). *Khiba revut voly, yak yasla povni?* [Do the oxen bellow when the manger is full?]. Folio.
Oksamytna, S. (2004). Henderni roli ta stereotypy [Gender roles and stereotypes]. In V. Aheieva, L. Kobelianska, M. Skoryk (Eds.), *Fundamentals of gender theory* (pp. 157–181). K.I.S.
Pidmohylnyi, V. (2016). *Misto. Nevelychka drama* [The City. A little drama]. Znannia.
Shevchenko, T. (2025). *Kobzar. Selected Poetry*. Vivat.
Zabuzhko, O. (2009). *Polovi doslidzhennia z ukrainskoho seksu* [Fieldwork in Ukrainian Sex]. Fakt.

Stepan Antoniuk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF GENDER STEREOTYPES IN UKRAINIAN LITERATURE: EVOLUTION OF THE MODELS OF MASCULINITY AND FEMININITY

This article studies the transformation of female and male stereotypes in Ukrainian prose, as well as how literary texts construct, reinforce, or confirm them. The relevance of this work is determined by the need to understand the historical development of gender models in literature, the evolution of gender stereotypes that influence social perceptions of roles and behavioral norms, as well as the need to rethink the classical canon in the context of gender studies. The purpose of the article is to provide a comprehensive explanation of the transformations that feminine and masculine images undergo under the influence of political and sociocultural processes. The key task is to identify the patterns that determine the transition from standard

models of behavior associated with stereotypical perceptions of gender to individualized, psychologically and socially complex forms of subjectivity. The methodological basis of the study is a combination of the comparative-typological method, which allows comparing literary works from different periods, revealing changes in the images of masculinity and femininity; the method of contextual analysis, which allows studying how gender stereotypes are reflected in the context of historical, political, and cultural changes that influence social perceptions; and a gender approach that focuses on analyzing gender roles through the lens of gender studies, examining how literary images reinforce or change stereotypes about the roles of men and women. The analytical corpus covers works by H. Kvitka-Osnovyanenko, I. Karpenko-Karyi, O. Kobylianska, V. Pidmohylnyi, O. Zabuzhko, Y. Andrukhovych, and a number of other authors. The selection of texts for analysis is justified by the fact that they are representative of their time and remain relevant to readers today, which allows them to be considered representative models of literary representations of gender in different historical periods.

The study proved that gender stereotypes in Ukrainian literature have undergone a significant transformation: from patriarchal models, in which women were deprived of subjectivity, and men were perceived only as masters or warriors, to diverse constructs that emphasize individual freedom, education, internal conflict, and multidimensionality. In early 20th-century texts, the image of women as individuals seeking education and self-realization appears, while male images are modernized, reflecting the crisis of masculinity. Postmodern literature deconstructs established gender roles and forms new, often ironic or fragmented models of identity.

The scientific novelty of the work lies in rethinking gender dynamics through interperiod comparisons and in substantiating the interdependence between literary images and changes in social perceptions. The practical significance of the study is related to the potential integration of the findings into the broader discourse of gender studies, as well as into the teaching of Ukrainian literature and literary theory. Prospects for further research include the analysis of gender strategies in 21st-century literature, as well as the possibility of comparing Ukrainian literary material with other postcolonial traditions to identify common and specific patterns in the transformation of gender models.

Keywords: gender stereotypes; masculinity; femininity; gender identity; literary theory; novel poetics; contemporary Ukrainian literature.

Стаття надійшла до редколегії 06.09.2025